

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВИЩА ДИТИНИ В СІМ'Ї
ЗАСОБАМИ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДІВ ПСИХОДІАГНОСТИКИ

Назва теми

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 053 «Психологія»

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма «Психологія»

Номер індивідуального навчального плану студента

Виконала: студентка II курсу, група ППМз-20-1

Підпис

Шемчук К.В.

Ініціали, прізвище

Керівник доктор психологічних наук, професор

Науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ініціали, прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

Підпис

Є. М. Потанчук

Ініціали, прізвище

_____ 2021 р.

Хмельницький 2021

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної роботи «ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВИЩА ДИТИНИ В СІМ'Ї ЗАСОБАМИ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДІВ ПСИХОДІАГНОСТИКИ»

Шемчук Катерина Вікторівна

Кваліфікаційна робота включає 64 сторінки, 3 таблиці, 5 рисунків,

Ключові слова: особистість, дитина, сімейні стосунки, виховний потенціал, проективні методики.

Об'єкт дослідження – процес діагностики становища дитини в сім'ї.

Предметом дослідження - є проективні методи діагностики становища дитини в сім'ї.

За результатами дослідження розроблено рекомендації щодо використання проективних методик.

Практичне значення цієї роботи полягає у теоретичному і експериментальному обґрунтуванні об'єктивності методики “Малюнок сім'ї” та “Неіснуюча тварина” як об'єктивного інформативного інструменту в дослідженні становища дитини в сім'ї, який маючи переваги в оперативності і зручності, може слугувати заміною всієї суми тих складних і різноманітних досліджень, які проводяться: питальники для батьків, бесіди, інтерв'ю, спостереження і ін.

Проективні методики можуть використовуватись в роботі не лише психологів, але і вихователів, батьків, вчителів, як джерело справді об'єктивної і оперативної інформації про сприятливість (несприятливість) сімейного середовища в формуванні повноцінної особистості дитини.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Традиційно головним інститутом виховання являється сім'я. Те, що дитина набуває в сім'ї в дитячі роки, вона зберігає на протязі всього майбутнього життя. Важливість сім'ї обумовлена тим, що в ній дитина знаходиться значну частину свого життя, і по тривалості свого впливу на особистість ні один із інститутів виховання не може порівнюватися з сім'єю. В ній закладаються основи особистості дитини, і до вступу до школи вона вже більш ніж на половину сформована як особистість. Сім'я може виступати як позитивний, так і негативний фактор впливу на дитину. Тому так важливо знати, наскільки сімейне середовище сприятливе для формування повноцінної особистості.

Нестача адекватних методик дослідження особистості дитини спонукає до використання методик, що базуються на природних для неї діяльностях. Серед них методики проєктивного типу – малюнкові. Мала кількість методик, що дозволяють „подивитись на світ очима дитини”, зрозуміти її стосунки з іншими членами сім'ї, складність застосування вербальних методик зумовило необхідність проведення експериментального дослідження з метою доведення доцільності використання малюнкових методик.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що дитина малює не тільки те, що бачить, але і те, що вже знає про речі, і її поки не зрілої нервово-м'язевої рівноваги недостатньо для пояснення своєї манери малювання, тих форм і характеристик, які вона надає предметам. В своїх малюнках вона зображує фантастичні елементи, які є вираженням рівня її бачення великих проблем людини, а відповідно, її стосунки з самим собою, сім'єю і оточуючим світом. Дитина „реєструє” із дійсності тільки те, що їй здається вартим уваги і допомагає їй пояснити себе, що відбувається навколо неї, незважаючи на решту деталей. Відповідно, вона перебільшує алегоричне значення одних явищ, які здаються їй важливими, і не звертають увагу на

речі, значущі для дорослого. Малюнок – це дзеркало почуттів, зрілості і розвитку особистості дитини.

Вчені підкреслюють, що варто навчитись „читати” малюнки дітей і оцінювати, використовуючи методику, яка на думку психологів являє найбільший інтерес для розуміння процесу розвитку особистості дитини, її стосунків з сім’єю і зовнішнім світом.

В сучасних психологічних дослідженнях (А.І.Захарова, В.С.Мухіної, М.М.Кольцової, Н.В.Ніжегородцевою, П.В.Теслюк, Г.Т.Хоментausкаса, Т.В.Яценко, Р.Бернса, С.Кауфмана, Л.Кормана, К.Маховера) використовується проєктивний підхід, розроблений з метою виявлення особистісних часто неусвідомлюваних ставлень, установок до себе і до оточуючих людей.

Незважаючи на істотне зростання кількості досліджень, присвячених проблемі становища дитини в сім’ї, у вітчизняній психології зберігається значний розрив між теоретико-методологічними засадами, їх експериментальною реалізацією технологічним забезпеченням.

Актуальність і недостатня розробленість зазначеної проблеми обумовили **об’єкт дослідження** – процес діагностики становища дитини в сім’ї.

Предметом дослідження - є проєктивні методи діагностики становища дитини в сім’ї.

Мета роботи – описати, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити проєктивні методики у діагностуванні становища дитини в сім’ї.

У відповідності з метою дослідження ми висунули таку **гіпотезу** – проєктивні методики можуть виступати як об’єктивний і оперативний діагностичний інструмент діагностики становища дитини в сім’ї.

Згідно з поставленою метою і висунутою гіпотезою визначено такі **завдання** дослідження :

1. На основі теоретичного аналізу психолого - педагогічної літератури розкрити психологічний зміст та структуру проєктивного підходу, особливості графічної психодіагностики.
2. Теоретично обґрунтувати важливість гармонійних сімейних стосунків як фактору формування повноцінної особистості дитини.
3. Підібрати та розробити діагностичний інструментарій, створити умови для експерименту.
4. Експериментально апробувати діагностичну процедуру проєктивних методик з використанням об'єктивного критерію.
5. Описати отримані у ході дослідження результати, здійснити порівняльний аналіз.
6. Сформулювати висновки та розробити рекомендації щодо використання проєктивних методик.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дістало подальший розвиток з'ясування основних характеристик проєктивних методів у діагностиці. Удосконалено детермінанти функціонування та розвитку сімейних стосунків як фактору формування повноцінної особистості дитини. Все це дозволило доповнити загальну характеристику проєктивного підходу у діагностиці молодшого школяра та розширило можливості проведення психологічних досліджень з дітьми молодшого шкільного віку.

Практичне значення цієї роботи полягає у теоретичному і експериментальному обґрунтуванні об'єктивності методики “Малюнок сім'ї” та “Неіснуюча тварина” як об'єктивного інформативного інструменту в дослідженні становища дитини в сім'ї, який маючи переваги в оперативності і зручності, може слугувати заміною всієї суми тих складних і різноманітних досліджень, які проводяться: питальники для батьків, бесіди, інтерв'ю, спостереження і ін.

Проєктивні методики можуть використовуватись в роботі не лише психологів, але і вихователів, батьків, вчителів, як джерело справді

об'єктивної і оперативної інформації про сприятливість (несприятливість) сімейного середовища в формуванні повноцінної особистості дитини.

Для вирішення поставлених завдань, перевірки гіпотез і накопичення наукових фактів застосовувалися такі **методи дослідження**: аналіз психолого-педагогічної літератури, спостереження, експеримент, тестова методика, математична обробка результатів.

Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаної літератури, одинадцять додатків. В роботі є вісім таблиць. Загальний обсяг роботи 84 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ПРОЕКТИВНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОД ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ СТАНОВИЩА ДИТИНИ В СІМ'Ї

1.1 Загальна характеристика та природа проективного підходу

Проективні методики (лат. projectio - викидання вперед)- це сукупність методик, що направлені на дослідження особистості в рамках проективного діагностичного підходу [7; с.246]. Вони володіють значними можливостями в індивідуальності особистості; дозволяють, опосередковано моделюючи деякі життєві ситуації і стосунки, досліджувати особистісні утворення, що виступають прямо чи у вигляді різних установок, такі як „значущі переживання”, „особистісні смисли” і інші, в яких теж проявляється пристрасність особистісного психічного відображення. Ці методики ставлять за мету саме виявлення особистісних особливостей відображення, які не завжди „об'єктивні” але, як правило, особистісно значущі [38; с.540].

Проективні методики являють собою специфічну, досить неоднорідну групу психодіагностичних прийомів клінічної орієнтації. Останнє означає не стільки спрямованість проективних методик на виявлення тих чи інших аномалій особистості, скільки здатність методик прогнозувати індивідуальний стиль поведінки, переживання і афективного реагування в значущих чи конфліктних ситуаціях, виявляти неусвідомлювані аспекти особистості.

Історія проективних методик - це і хронологія, що відмічає особливо важливі віхи розвитку проективної техніки, і історія розвитку проективного підходу як цілісного підходу до розуміння природи особистості і способів її експериментального вивчення.

Стало традиційним вести відлік проективним методикам з тесту словесних асоціації К.Юнга, створеного ним у 1904-1905 рр. Метод виклику відповідних асоціацій в психології відомий з часів В.Вундта і Ф.Гальтона,

однак саме Юнгу належать відкриття і доведення феномену, що лежить в основі проєктивних методик, а саме можливість за допомогою непрямого впливу на значущі області переживання і поведінки людини („комплекси”) викликати пертурбації в експериментальній діяльності. Юнг показав таким чином, що несвідомі переживання особистості доступні об'єктивній діагностиці. У подальшому різноманітні варіанти асоціального тесту застосовувались для виявлення почуття провини, асоціативних витіснених потягів, для відокремлення норми від патології [29; с.40].

Поняття проєкції для позначення цих методик було вперше використано Л.Франклом (1939) і, недивлячись на багаторазові спроби змінити їх назви, закріпилось, є загальноприйнятим у психологічній діагностиці [7; с.260]. Найбільш суттєвою ознакою проєктивних методик є використання в них невизначених, неоднозначних (слабоструктурованих) стимулів, які досліджуваний повинен конструювати, розвивати, доповнювати, інтерпретувати. Таке розуміння проєкції в корені відрізняється від її психоаналітичного тлумачення. Психоаналіз вважає проєкцію одним із захисних механізмів, через який внутрішні імпульси і почуття, що не приймаються „Я”, приписуються зовнішньому об'єкту і тоді проходять у свідомість як змінене сприйняття оточуючого світу. Механічне перенесення породженого психоаналізом розуміння проєкції на сутність процесу, що реалізується у проєктивних методиках, довгий час перешкоджало науковій розробці і використанню цих методик в радянській психодіагностиці. Звісно, неможна заперечувати значного впливу психоаналізу на інтерпретацію даних, отриманих з допомогою проєктивних методик. Цей вплив зберігається і нині [6; с.56].

Як відомо, Л.Франк ввів термін „проєкція”, не визначивши його конкретного психологічного змісту. Передбачалося, що, завдячуючи невизначеності стимульного матеріалу, особистість „проєктується” на нього, як на екран. Образний вислів Франкла породив уявлення про проєктивні

методики як свого роду „рентгенівські промені”, що висвітлюють глибини особистості. Зрозуміло, що подібне тлумачення механізму проекції не задовольняло дослідників [29; с.40].

Перший опис процесу проекції в ситуації зі стимулами, що допускають їх різну інтерпретацію, належить Г.Мюррею. Положення Г.Мюррея, в яких проекція розглядається як природня тенденція людей діяти під впливом своїх потреб, інтересів, всієї психічної організації, являється найбільш раннім прикладанням поняття проекції до психологічного дослідження. На його думку, захисні механізми в процесі проекції можуть проявлятися, а можуть і не проявлятися [6; с.70].

К.Юнг визначав проекцію, як перекидання (expulsion) суб'єктивного внутрішнього змісту (події) на зовнішній об'єкт.[53; 550].

Справжній триумф проективної діагностики пов'язаний з появою в 1921р. „Психодіагностики” Г.Роршаха. Він був перший, хто довів зв'язок образів фантазії з основними рисами і властивостями особистості. Потім з'являються методики, споріднені тесту Роршаха.

У 1935р. вперше в журнальному варіанті з'явилося повідомлення про Тематичний аперцептивний тест, як методику експериментального вивчення фантазії.

Американські клінічні психологи на чолі з Д.Рапапортом проаналізували дослідження і по-новому визначили специфіку процесів, що детермінують проективну відповідь. Проективна продукція розглядається як результат складної пізнавальної діяльності, де поєднані і власне когнітивні моменти, і афективно-особистісні фактори.

Проективні методи помітно відрізняються один від одного: частина з них виглядає більш перспективною в порівнянні з іншими в силу більшої надійності емпіричних даних. З деяких методик зібрані поширені дані, але їх інтерпретація недостатня.

Найбільш суттєвими ознаками тестів являються:

- 1) стандартизованість пред'явлення і обробки результатів;
- 2) незалежність результатів від впливу експериментальної ситуації і особистості психолога;
- 3) співставлюваність індивідуальних даних з нормативними, тобто отриманими в тих самих умовах в достатньо репрезентативній групі.

На сьогодні далеко не всі методики і не в рівній мірі задовольняють виділеним критеріям. Так, загальноприйнятою є думка про недостатню об'єктивність проективної техніки. При цьому посиляються на багаточисельні спостереження і експерименти, які доводять вплив на тестові результати таких факторів, як стать експериментатора, ситуативні умови і переживання досліджуваного, атмосфера дослідження.

При проективному дослідженні практично неможливо повністю уніфікувати і стандартизувати не тільки аналіз і інтерпретацію результатів, але навіть і саму процедуру дослідження. Проте жорстка формалізація і стандартизація протирічила б самому духу проективної техніки і була б не виправдана.

Варто відзначити критичні зауваження Кеттела, особливо, якщо оцінювати проективні техніки як психометричні інструменти чи тестові процедури [53; с.552], а саме:

- 1) проективна психологія виявилася нездатною чітко сформулювати гіпотезу про те, які шари особистості переважно відображаються в показниках проективних тестів - ті, що відкрито проявляються, усвідомлюються чи, навпаки, несвідомі, приховані;
- 2) інтерпретаційні схеми не враховують, що захисні механізми-ідентифікація і проекція-можуть спотворювати сприймання проективних стимулів одночасно і до того ж в різних напрямках, так що апеляція до механізму проекції до того, як природа спотвореного сприймання доведена, неправомірна;

3) залишається невиясненим питання про те, які саме особистісні зміни проєктуються - потяги, несвідомі комплекси, динамічні афективні стани, стійкі мотиви.

Отже, із всього, що сказано вище, можна зробити висновок, що цінність і головне призначення проєктивних методик - виявлення наявних в особистості способів структурування її „життєвого простору”, її суб'єктивного внутрішнього світу. Одна із спроб переборення кризи в обґрунтуванні проєктивних методик - відмова від поняття проєкції як пояснювальної категорії. Приклад подібного підходу - концепція спотворення аперцептивного. На практиці прийнято розрізняти два типи проєкції відповідно до двох класів проєктивних методик. Так, в інтерпретативних тестах проєктується значущий зміст потреб, конфліктів і установок особистості. В тестах на структурування відображається „кістяк” особистості - не стільки зміст її внутрішнього світу, скільки його формальна структура - те, як досліджуваний сприймає себе і своє соціальне оточення [35; с.142].

Види проєктивних методик.

Загальними для всіх проєктивних методик є наступні ознаки:

- 1) невизначеність, неоднозначність використаних стимулів;
- 2) відсутність обмежень у виборі відповіді;
- 3) відсутність оцінки відповідей досліджуваних як „правильних” і „помилкових”.

Л.Франк першим розробив класифікацію проєктивних методик. Ця класифікація, незважаючи на достаток інших, із запропонованими пізніше змінами і доповненнями сьогодні найбільше повно характеризує проєктивну техніку [5; с.291-296].

Познайомимося з нею ближче.

1. Конститутивні - структурування, оформлення стимулів, надання їм змісту. Досліджуваному пропонується який-небудь аморфний матеріал, якому він повинний додати зміст. Прикладом може служити методика Роршаха, складається з 10 таблиць, на яких зображені симетричні одноколірні і поліхромні зображення — плями, які легко отримати наносячи на лист паперу небагато чорнил або фарбу, а потім перегнувши лист навпіл. Обстежуваному задається тільки одне питання: „Що це може бути, на що це схоже?” Розроблено детальні, що часом займають кілька томів, схеми інтерпретації відповідей досліджуваного [5; с.292-296]. Ще відноситься тест хмар, тест трьохмірної проекції [38; с.550];

2. Конструктивні - створення із оформлених деталей осмисленого цілого. Пропонуються оформлені деталі (фігурки людей і тварин, моделі їхніх домівок і ін.), з яких потрібно створити осмислене ціле і пояснити його. Досліджувані звичайно діти і підлітки, створюють різні сцени із свого життя (або задані їм експериментатором), а по визначеним особливостям цих сцен і розповіді про них робляться висновки як про особистість їхнього творця, так і про специфіку соціального оточення. Також відносяться методики: MAPS, тест світу і його різні модифікації.

3. Інтерпретативні - тлумачення, інтерпретація подій, ситуації, що пропонуються, зображень. Необхідно витлумачити, інтерпретувати якусь подію, ситуацію. Тест тематичної апперцепції — гарна ілюстрація цього виду методик. Досліджуваному пропонуються таблиці-картини, на яких зображені відносно невизначені ситуації, що допускають неоднозначну інтерпретацію. У ході обстеження досліджуваним складається невелика розповідь, у якій необхідно вказати, що привело до зображеної ситуації, що відбувається в даний час, про що думають, що почувають діючі особи, чим ця ситуація завершиться. Передбачається, що досліджуваний ідентифікує себе з „героєм” розповіді, що дасть можливість розкриттю внутрішнього світу досліджуваного, його почуттів, інтересів і спонукань. На подібних принципах будується ряд інших

тестів - тест аперцепції дитячої, тест руки, тест фрустрації Розенцвейга, тест Сонді [5, с.293].

4. Катартичні. Пропонується здійснення ігрової діяльності в особливо організованих умовах, передбачає творчу діяльність. Іноді називають - методики катарсиса. Наприклад, психодрама у вигляді імпровізованого театрального представлення дозволяє суб'єктові не тільки афективно відреагувати (ігровий катарсис) - а тим самим досягти терапевтичного ефекта, — але і дає дослідникові можливість знайти конфлікти, що зовні виносяться, проблеми, іншу особистісно насичену продукцію. Сюди відноситься і проєктивна гра.

5. Рефрактивні. Особистісні особливості, сховані мотиви дослідник прагне діагностувати по тим непроїзвольним змінам, що вносяться в загальноприйнятні засоби комунікації, наприклад мова, почерк.

6. Експресивні - передбачає малювання чи подібну діяльність на вільну чи задану тему. Із таких широко поширені так звані малюнкові тести. Сюди відносяться тести малювання дерева, будинку, фігури людини. Наприклад, методики „Дім-дерево-людина”, „Неіснуюча тварина”; методики вивчення експресії: аналіз почерку, аналіз особливостей мовного спілкування, методика міокінетична Міра і Лопеса.

7. Імпресивні. Ці методики ґрунтуються на вивченні результатів вибору стимулів з ряду запропонованих. Досліджуваний вибирає найбільш бажані стимули. Наприклад, тест Люшера, що складається з 8 кольорових квадратів (неповний набір). Пред'являються всі квадрати з проханням вибрати найбільш приємний. Процедура повторюється з квадратами, що залишилися, до тих пір, поки в підсумку утвориться ряд, у якому кольори розташовуються по їх привабливості. Психологічна інтерпретація виходить із символічного значення кольору. У якості стимулів можуть виступати фактично будь-які об'єкти живої і неживої природи.

8. Адитивні - методики передбачають завершення речень, оповідань, історій. Існують багаточисельні варіанти. Фрази пропонуються виходячи з того, які властивості особистості треба виявити згідно замислу автора тесту, і потрібні для стимуляції активності клієнта для відповідей у потрібному напрямку. Методики типу завершення історії пропонують завершення незакінчених оповідань і казок, що часто має і психотерапевтичне значення дозволяючи відреагувати пригнічені переживання у творчості. Ці тести дещо подібні з тестом аперцептивним тематичним, і результати часто інтерпретуються аналогічно, хоча через меншу невизначеність вихідної ситуації можна чіткіше прогнозувати область відреагування [38; с.551]. До методик доповнення також належить асоціативний тест Юнга.

С.Ю.Головін до групроективних методик відносить ще методики вивчення продуктів творчості: тест малюнка фігури людини (варіанти Гаденау і Маховер), тест малюнка дерева Коха, тест малюнка будинку, малюнок пальцем і ін [38; с.554].

Отже, перелічені методики об'єднуються здатністю відображати як на екрані найбільш суттєві аспекти особистості в їх взаємній залежності і цілісності функціонування. Вони також розрізняються загальністю побудови і подібністю в стратегії поведінки проективного експериментатора - в поведінці дослідника, підборі стимулів і постановці діагностичних завдань.

1.2. Сімейні стосунки як важливий фактор формування повноцінної особистості дитини

Своєрідним мікроколективом, що грає істотну роль у вихованні особистості, є сім'я. Сімейне виховання відповідає не тільки суспільній зацікавленості в соціалізації особистості дитини, але й індивідуальній зацікавленості батьків у духовному відтворенні себе в дітях, а дітей - у заступництві, захисті, моральній допомозі з боку батьків.

Але сім'я - це особливого роду колектив, який грає у вихованні основну, довготривалу і найважливішу роль. Довіра й страх, упевненість і боязкість, спокій і тривога, сердечність і теплота у спілкуванні на противагу відчуженню й холодності - всі ці якості особистість здобуває в сім'ї. Вони проявляються й закріплюються в дитини задовго до вступу до школи й впливають на її розвиток. У тривожних матерів, наприклад, часто виростають тривожні діти. Честолюбні батьки нерідко так придушують своїх дітей, що це приводить до появи в них комплексу неповноцінності. Нестриманий батько, що виходить із себе по найменшому приводі, нерідко, сам того не відає, формує подібний же тип поведження у своїх дітей. Мати, що за все, що в неї не виходить, винить себе, а за все, що їй вдається, дякує долі й життєвим обставинам, з високою часткою ймовірності може розраховувати на утворення такої ж психологічної установки в дітей [27; с.403-410].

У сімейному житті складаються соціально-біологічні, господарсько-побутові, морально-правові, психологічні й естетичні відносини. Кожна із цих сфер внутрішньосімейного життя грає важливу роль, що соціалізує. У родині дитина отримує перші трудові навички, коли бере участь у самообслуговуванні, надає допомогу старшим у домашньому господарстві, робить шкільні уроки, грає, допомагає організувати дозвілля й розваги; учить споживанню різних матеріальних і духовних благ. Сім'я багато в чому впливає на вибір майбутньої професії. У сім'ї розвивається вміння цінувати й поважати працю інших людей: батьків, родичів; відбувається виховання майбутнього сім'янина [22; с.135].

Виховання дітей у сім'ї - справа складна, делікатна, яка потребує від батьків зацікавленості в позитивних результатах, терпіння, такту, знань в області дитячої психології й педагогіки. Специфіка виховання в сім'ї визначається і її типом, і умовами проживання, і ступенем підготовленості батьків до реалізації виховної функції в сім'ї.

Головне у вихованні маленької людини - досягнення душевної єдності, морального зв'язку батьків з дитиною. Саме в сім'ї дитина отримує перший життєвий досвід, робить перші спостереження і вчиться як себе вести в різних ситуаціях. Дуже важливо, щоб те, чого вчать дитину, підкріплювалось конкретними прикладами, щоб вона бачила, що у дорослих теорія не розходиться з практикою. Кожний з батьків бачить в дітях своє продовження, реалізацію певних установок чи ідеалів. І дуже важко відступати від них [44; с.15].

Як відзначає Л.А.Нікітіна, є дві головних перешкоди на шляху жінок до гідного й щасливого материнства: психологічна невідповідність їх до цієї складної місії й непомірні перевантаження в професійній і домашній праці [26;с.34].

Виховний потенціал сім'ї становить комплекс факторів й умов, що визначають її педагогічні можливості. Як компоненти виховного потенціалу сім'ї можна виділити:

- чисельність і структуру сім'ї ;
- морально-психологічну атмосферу, характер внутрішньосімейного спілкування;
- життєвий і професійний досвід батьків, рівень їхньої освіченості й педагогічної культури;
- розподіл обов'язків (у тому числі виховних) у сім'ї;
- матеріальні й побутові умови сім'ї;
- організацію сімейного дозвілля, наявність сімейних традицій;
- взаємозв'язок сім'ї зі школою й іншими соціальними інститутами.

В психології затвердилася думка, що дитина часто ототожнює себе з тим, ким вона захоплюється. Вона може ідеалізувати і підносити батька, матір, знайомих. Тому дитина свідомо і несвідомо наслідує звички, манери, стиль поведінки тих людей, яких вона любить. Часто таким ідеалом може стати літературний герой чи популярна кінозірка. Стиль поведінки, основні

звички, шаблон реакції складаються і засвоюються в сім'ї. Проте поступово вплив родини послаблюється, поступається місцем школі, колективу, друзям [17; с.30].

Виховання в сім'ї здійснюється не тільки батьками, але й самими дітьми: молодші вчаться в старших, переймають їхні звички й досвід. Більшість педагогів вважають, що багатодітна сім'я краще виконує свою функцію підготовки дітей до труднощів дорослого життя. Такі діти, як правило, не примхливі, не капризні, спритні й самостійні, у них більше серцевого тепла й турботи про інших, менше пихи й егоцентризму. Їхня успішність мало відрізняється від успішності єдиних. Демографи вважають, що найбільш оптимальна трьох-чотирьохдітна сім'я. Таке число відповідає потребам суспільства в розширеному відтворенні населення й дає можливість всім членам відчувати повну гаму родинних почуттів [22; с.136].

Вирішальною у вихованні дитини є морально-психологічна атмосфера сім'ї, відносини між поколіннями й між самим подружжям. Як відзначав В.А. Сухомлинський, головна школа виховання дітей - це взаємини чоловіка й дружини, батька й матері. „Виховання дітей - це віддача особливих сил, сил духовних. Людину ми створюємо любов'ю - любов'ю батька до матері й матері до батька, глибокою вірою в гідність й красу людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де мати й батько по-справжньому люблять один одного й разом з тим люблять і поважають людей” [43; с.15].

Батьки можуть любити дитину не за щось, не дивлячись на те, що вона негарна, невміла, на неї жаліються сусіди. Дитина приймається такою, якою вона є (безумовна любов). Можливо, батьки люблять її, коли дитина відповідає їх очікуванням, коли добре вчиться і веде себе, але, якщо дитина не задовольняє тим потребам, то дитина ніби відштовхується, ставлення змінюється в гіршу сторону. Це приносить значні труднощі, дитина не впевнена в батьках, вона не відчуває тої емоційної безпеки, яка повинна бути з самого немовляцтва (обумовлена любов). Дитина може взагалі не

прийматися батьками. Вона їм байдужа і може зовсім відштовхуватись ними (наприклад, сім'я алкоголіків). Але таке може бути і в благонадійній сім'ї (наприклад, дитина небажана, були великі проблеми і т.д.), необов'язково батьки усвідомлюють це. Бувають і чисто підсвідомі моменти (наприклад, мама гарна, а дівчина негарна, замкнута. Дитина дратує її) [36; с.150].

Спосіб життя батьків, їхнє поводження в значній мірі впливають на виховання дітей. А.С. Макаренко писав: „Ваше власне поводження - сама вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з ним розмовляєте або повчаєте його, або наказуєте йому. Ви виховуєте його в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає будинку. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми й про інших людей, як ви звертаєтеся із друзями й з ворогами, як ви смієтеся, читаєте газету - все це має для дитини велике значення. Найменша зміна в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до нього невидимими шляхами, ви їх не зауважуєте” [21; с. 47].

Типи сімейних стосунків.

В кожній сім'ї об'єктивно складається певна, далеко не завжди усвідомлювана нею система виховання. Тут мається на увазі і розуміння цілей виховання, і формулювання завдань, і більш чи менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що можна і чого не можна дотримуватись по відношенню до дитини. Можуть бути виділені 4 тактики виховання в сім'ї і 4 типи сімейних взаємовідносин, що відповідають тактикам і є передумовою і результатом їх виникнення : диктат, опіка, невтручання і співробітництво [17; с.31].

Диктат в сім'ї проявляється в систематичній поведінці одними членами сім'ї (переважно дорослими) ініціативи і втрати почуття власної гідності у інших її членів. Батьки, звісно, можуть і повинні застосовувати вимоги до своєї дитини, виходячи з цілей виховання, норм моралі, конкретних ситуацій, в яких необхідно приймати виправдані рішення. Однак

ті з них, які надають перевагу всім видам впливу (наказ і насилля), нашкоджуються на опір дитини, яка відповідає на тиск, вимагання, погрози своїми контрмірами: ліцемір'ям, брехнею, грубістю, а іноді ненавистю. Але навіть якщо опір буде усунено, разом з ним усувається і багато цінних якостей особистості : самостійність, почуття власної гідності, ініціативність, віра в себе і в свої можливості. Авторитарність батьків, ігнорування інтересів і думок дитини, систематичне позбавлення її права голосу при розв'язанні питань, що до неї відносяться, - все це гарантія серйозних невдач формування її особистості. Опіка в сім'ї - система відношень, при яких батьки, забезпечуючи своєю працею задоволення всіх потреб дитини, відгороджують її від будь-яких турбот, зусиль і труднощів, приймаючи їх на себе. Питання про активне формування особистості відходить на другий план. В центрі виховних впливів опинилася друга проблема - задоволення потреб дитини і обмежування її від труднощів. Батьки, по суті, блокують процес серйозної підготовки їх дітей до зіткнення з реальністю поза власним будинком. Саме ці діти опиняються найбільш непристосованими до життя в колективі. По даним психологічних спостережень саме ця категорія підлітків дає найбільшу кількість зривів у перехідному віці. Результат диктату і опіки в багатьох моментах співпадає : у дітей відсутня самостійність, ініціатива, вони так чи інакше відсторонені від прийняття питань, що їх особисто стосуються, а тим більше, загальних проблем сім'ї.

Система міжособистісних стосунків в сім'ї, що будуються на визнанні можливості і навіть правильності незалежного існування дорослих від дітей, може породжуватися тактикою „невтручання”. При цьому передбачається, що можуть існувати два світи : дорослі і діти, і ні тим, ні іншим не треба переходити лінію, заплановану таким чином. Частіше всього, в основі такого типу взаємовідносин лежить пасивність батьків як вихователів.

Співробітництво як тип взаємовідносин в сім'ї передбачає опосередкованість міжособистісних стосунків в сім'ї загальними цілями і

задачами сумісної діяльності, її організацією і власними моральними цінностями. Саме в цій ситуації передбачається егоїстичний індивідуалізм дитини. Сім'я, де ведучим типом взаємовідношень являється співробітництво, набуває особливої якості, стає групою високого рівня розвитку - колективом.

Велике значення в становленні самооцінки має стиль сімейного виховання, прийняті в сім'ї цінності.

З стилі сімейного виховання : демократичний, авторитарний, ліберальний. При демократичному стилі перш за все враховуються інтереси дитини. Стиль „згоди”. При авторитарному стилі батьками нав'язується своя думка дитині. Стиль „приглушення”. При ліберальному стилі дитина надається сама собі [4; с.4].

Найбільш поширені помилки, які допускають батьки :

- виховання по типу „попелюшки”, коли дитина не отримує схвалення, її помічають лише для того, щоб чимось навантажити;
- виховання по типу „кумир сім'ї”, коли звичайну дитину батьки підносять до геніальної;
- виховання по типу підвищеної моральної відповідальності, коли власні батьківські бажання виявлялись нездійсненими, і батьки, ідентифікуючи себе з дитиною , прагнуть примусити їх реалізувати все, що не вдалося їм самим; результатом є психічні розлади в формі обесивно-фобічного неврозу;
- протирічливе виховання - різне ставлення до дитини, для неї створюються неблагоприємна психологічна ситуація у формі протирічних вимог і установок, яка ускладнює її адаптацію, часто призводить до спотворення розвитку психіки і формуванню невротичних рис особистості;
- жорстоке звертання - може протікати в різній формі [40; с.76-78].

Дошкільник бачить себе очима близьких дорослих, що його виховують. Якщо оцінки і очікування в сім'ї не відповідають віковим і

індивідуальним особливостям дитини, її уявлення про себе здаються спотвореними.

М.І.Лисіна прослідкувала розвиток самосвідомості дошкільників в залежності від особливостей сімейного виховання. Діти з точними уявленнями про себе виховуються в сім'ях, де батьки приділяють їм достатньо багато часу : позитивно оцінюють їх фізичні і розумові дані, але не вважають рівень їх розвитку вище, ніж у більшості ровесників; прогнозують хорошу успішність в школі. Цих дітей часто заохочують, але не подарунками; карають, в основному, відмовою від спілкування. Діти з заниженими уявленнями про себе ростуть в сім'ях, в яких з ними не займаються, але вимагають слухняності; низько оцінюють, карають, іноді, при сторонніх.

Шкільна успішність є важливим критерієм оцінки дитини як особистості зі сторони дорослих і ровесників. Відношення до себе як до учня в значній мірі визначається сімейними цінностями. У дитини на перший план виходять ті її якості, які більше всього турбують батьків - підтримка престижу (вдома задаються питання: „А хто ще отримав п'ятірку ?”), слухняність („Тебе сьогодні не сварили ?”) і т.д. У самосвідомості маленького школяра зміщуються акценти, коли батьків хвилюють не учбові, а побутові моменти („Що Вам давали на сніданок?”), чи взагалі мало що хвилює - шкільне життя не обговорюється чи обговорюється формально. Достатньо байдуже питання: „Що було сьогодні у школі?” рано чи пізно приведе до відповідної відповіді: „Нічого особливого”, „Все нормально” [17; с.32].

Для до'сягнення виховних цілей в сім'ї батьки звертаються до різноманітних засобів впливу: заохочують і карають дитину, намагаються стати для неї зразком. В результаті розумного застосування заохочення розвиток дітей як особистості можна прискорити, зробивши більш успішним, ніж при застосуванні заборон і покарань. Якщо все ж виникає потреба у

покаранні, то для підсилення виховного ефекту покарання по можливості повинні йти безпосередньо за негативним вчинком. Покарання повинно бути справедливим, а не жорстоким. Дуже суворе покарання може викликати у дитини страх і озлобленість. Покарання більш ефективно в тому випадку, коли вчинок, за який дитина покарана, розумно їй пояснити. Будь-який фізичний вплив формує у дитини впевненість, що вона також зможе діяти силою, коли її що-небудь не влаштовує [17; с.32].

З появою другої, дитини привілегії старшої звичайно обмежуються. Старша дитина тепер мусить знову завойовувати батьківську увагу, яка в більшій мірі звернена звичайно на молодших дітей [44; с.15].

Специфічні умови для виховання складаються в так званій неповній сім'ї, де відсутній один із батьків. Хлопчики набагато гостріше, ніж дівчатка, сприймають відсутність в сім'ї батька; без батьків вони часто бувають задиркуватими і неспокійними.

Розпад сім'ї негативно впливає на ставлення між батьками і дітьми, особливо між матерями і синами. В зв'язку з тим, що батьки самі відчують порушення душевної рівноваги, їм звичайно невістачає сил, щоб допомогти дітям налагодити проблеми, що виникли як раз в той момент життя, коли ті особливо потребують любові і підтримки. Після розлучення батьків хлопчики часто стають некерованими, втрачають самоконтроль, проявляючи одночасно високу тривожність. Ці характерні риси поведінки особливо помітні на протязі перших місяців життя після розлучення, а до двох років після нього згладжуються. Така ж закономірність, але з менш виявленими негативними симптомами спостерігаються в поведінці дівчат після розлучення батьків [40; с.77-78].

Таким чином, щоб максимізувати позитивний і звести до мінімуму негативний вплив сім'ї на виховання дитини необхідно пам'ятати внутрісімейні психологічні фактори, що мають виховне значення:

- приймати активну участь в житті сім'ї;

- завжди знаходити час, щоб поговорити з дитиною;
- цікавитись проблемами дитини, занурюватись у всі життєві складності, що виникають в її житті і допомагати розвивати її вміння і таланти;
- не чинити на дитину ніякого тиску, допомагаючи їй
- тим самим самостійно приймати рішення;
- мати уявлення про різні етапи в житті дитини;
- поважати право на власну думку;
- вміти стримувати власні інстинкти і ставитись до дитини як до рівноправного партнера, який просто поки що володіє меншим життєвим досвідом;
- з повагою відноситись до прагнення всіх решти членів сім'ї зробити кар'єру і самовдосконалюватись.

1.3. Особливості дитячого малювання та розвиток графічної діяльності у дітей

Вивченням дитячого малювання почали займатися наприкінці XIX в.; особливо цим питанням стали цікавитися в першій третині XX в. У цей період у Німеччині вийшли роботи В. Прейера , Г. Кершенштейнера , К. Бюлера ; в Англії — Дж. Селли ; в Італії — К. Річчі ; у Франції — Ж. Люке ; у Польщі — С. Шумана . [23; с.26].

У Росії першими дослідниками дитячого малюнка були В. М. Бехтерев (1910), С. А. Левитін (1911), Ю. Н. Болдирева (1913). У руслі своїх загальних концепцій психічного розвитку розглядали дитячий малюнок Л. С. Виготський (1956, 1960) і Д. Н. Узнадзе (1967).

Малюнкова діяльність дітей здавна привертала увагу дослідників як можливий метод вивчення внутрішнього стану маленької людини, її здатності відбивати картину миру й свої переживання.

Потужний поштовх розвитку цих досліджень дали роботи Ж. Піаже. Дитячий малюнок розглядається в них як особливий вид наслідування, що розвивається за певними законами й виражає особливості розумових образів, індивідуальних символів, що складаються в дитини. У розвитку символу автор вбачає двояку тенденцію: з одного боку, у своєму розвитку символ усе більше наближається до адекватного відбиття, з іншого боку - символ є щабель у розвитку „знакової свідомості”. У розумінні Піаже індивідуальні символи виникають раніше умовних (язикових) знаків [35; с.139].

Д. Н. Узнадзе вважав, що дитина не придивляється до оригіналу й малює без натури. Виходить, він малює не те, що безпосередньо сприймає, а те, що в нього є в уявленні. І хоча у сприйнятті й уяві одна природа - зоровий образ предмета, в дійсності дитина малює щось зовсім інше, ніж дорослий. Образотворча форма органічно розвивається від простої моделі до більш складної, а не складається в зростаючій „правильності” зображення [35; с.139].

Отже, в малюнках відображаються особистісні властивості людини, яка малює, її переживання, ставлення до змісту малюнка, нарешті, її стан. Ще І.М.Сеченов висунув теорію психомоторного зв'язку, яка пояснює механізм проєкції особистості на малюнках. За І.М.Сеченовим будь-яке уявлення, яке виникає в психіці, будь-яка тенденція, пов'язана з цим уявленням, закінчується рухом (буквально: „Будь-яка думка закінчується рухом”) [28; с.17].

Автори виходячи із думки, що дитячий малюнок виникає на основі наслідування й має спонтанний рух, описують першу стадію графічної діяльності – мазання - як коливальний рух руки зі сторони в бік (причому цей рух виходить із ліктьового й плечового суглобів), і оцінюють його насамперед з погляду сенсомоторного розвитку, однак одночасно визнають, що вже перше мазання може мати власний зміст [10].

Дитяче мазання зафарбоване емоційно позитивно: дитина одержує задоволення як від руху, так і від того, що перед ним виникає на папері. Дане задоволення, безсумнівно, підтримує невтомне, спонтанне повторення перших спроб. Найбільше вивчення елементарної графічної діяльності провели Бейкер і Келлог [9]. Келлог диференціювала 20 основних елементів мазання у дворічних дітей. Приблизно на третьому році життя дитина починає застосовувати контурні форми, які випливають із основних елементів. У питанні про те, що дитина малює, погляди авторів розділяються. Як тільки дитина - приблизно на четвертому році життя — опановує основними формами, надходить малюнка стадія. Першим малюнком буває людська фігура, потім випливають малюнки квітів, тварин, будинків, автомобіля, корабля й т.п. Люке [19] використовує термін *інтелектуальний реалізм* — дитина малює те, що вона знає, а не то, що вона бачить. Дитина малює різні елементи, навіть такі, котрих вона не бачить, але які характерні для зображуваного предмета.

Бергер [8] також виходить із теорії інтелектуального реалізму й приводить чотири закони дитячого малювання:

1. Наочність.
2. Бачення в горизонтальному плані.
3. Прозорість.
4. Корисність, перевага.

Тези багатьох дослідників підтверджують заяву Левінштейна [18]: малюнок для дитини являється не мистецтвом, а своєрідною мовою. Справа у тому, що малювання дає дитині можливість виразити речі, ситуації і події (дійсні й фантастичні) за допомогою картинок. Це дозволяє створити систему інформації з використанням графічних знаків у той період, коли усне або письмове мовлення надає йому набагато більш бідні комунікативні засоби. Вік приблизно від 5 до 10 років є *золотим століттям дитячого малюнка*.

Відзначено, що центральним мотивом дитячих малюнків стає *людська фігура*. Ми з нею зустрічаємося вперше приблизно у віці трьох з половиною років. Дитина найчастіше малює коло чи овал, що представляє в більшості випадків голову, тому що її він сприймає як найбільш важливу частину фігури. Безпосередньо до голови дитина приєднує ноги так виникає відомий малюнок *головної людини* (цефалоїд). Поступово додається позначення очей, риска являє собою ніс або рот, іноді з'являється й натяк на волосся. Пізніше додається зображення рук, що приєднуються або до голови, або до ніг, так як малюнок тулуба з'являється відносно пізно - для маленької дитини він не має принципового значення. Першою ознакою тулуба буває горизонтальна лінія між намальованими ногами. Гудзики, вільно розташовувані між паралеллю ніг або на тулубі, є першою ознакою одягу.

Після п'ятого року життя дитина залишає лінійне зображення і переходить до малюнка *двухрозмірного*. Тулуб часто зображується у вигляді кола, овалу, трикутника або чотирикутника. Голова буває безпосередньо з'єднана з тулубом. Ноги дитина малює далеко одну від одної, причому часто вони пов'язані з контурами тулуба. Пропорції голови й тіла, як і довжина, а також приєднання кінцівок ще не перебуває у згоді.

В шестирічному віці додаються такі деталі, як вуха, волосся. Волосся в більшості випадків буває тільки на обрисі голови. Іноді дитина малює капелюх, розташовуючи його над головою або проводячи через нього контурну лінію голови. Перші ознаки одягу також супроводжуються елементами прозорості. Фігура чоловіка звичайно малюється інакше, ніж фігура жінки. Жіночі фігури бувають із двох частин, розділених у талії [23; с.256].

Малюнок на *сьомому році* характерний насамперед уточненням пропорцій. Ноги містяться ближче одна до одної, руки приєднуються в

правильному місці на висоті плечей, з'являється натяк на шию, поки ще як проміжна ланка, її контурна лінія не виходить із лінії голови або тулуба. Дитина вдосконалює зачіску й одяг.

На *восьмому році* можна спостерігати перехід від малюнка анфас до часткового або повного профілю. Ускладнення в дітей викликає приєднання рук, які або виходять із передньої лінії тіла, або приєднуються до задньої контурної лінії, при цьому через них проходить передня лінія. Профільний малюнок охоплює, найчастіше, тільки одну руку. У малюнку анфас удосконалюється зображення ніг. Всі форми закруглюються, пропорції поєднуються.

У *дев'ять років* з'являються спроби зобразити в малюнку *рух*. У профільному малюнку це звичайно відображення ходьби, у малюнку анфас діяльність рук (наприклад фігура несе сумку). Особа має вже більшість основних деталей. Проявляються більші розходження між малюнками хлопчиків і дівчинок. Одяг уже характеризується деталями у вигляді рукава, вирізу, пояса, кишень і т.п. Малюнки усе ще залишаються площинними.

Малюнок у *десять й одинадцять років* характеризується спробою накладати тіні й надавати форму, спробою перспективного охоплення. Малюнки здобувають об'ємність і пластичність. У цей віковий період розвиток малюнка загалом закінчується, причому в наступні роки справа стосується лише вдосконалювання, наприклад, контурної лінії голови, рис особи, форми тіла. Малюнки підлітків охоплюють уже більше число характерних рис, у них відбиваються інтереси, захоплення, переживання середовища й т. д. [23; с.258].

Отже , дитяче малювання і аналіз дитячих малюнків є дуже важливим для вивчення особистості дитини. Через малюнок діти відтворюють і показують свій внутрішній світ все те ,що їх оточує. Аналіз малюнків, письма, „образотворчої мови” в цілому не тільки розширює

діагностичні можливості, але й сприяє більше глибокому розумінню щиросердечного стану людини, його бачення світу й соціальної орієнтації. На жаль, розширення застосування графічних методів і процедур поки не привело до створення робіт, що узагальнюють досвід їхнього використання, до формування загального підходу до психологічного аналізу різних видів зображень, у цей час поки ще немає єдності поглядів на інтерпретацію результатів психографічного дослідження. Найчастіше кожний з фахівців, „набиваючи руку” на якийсь одній або групі методик, виділяє свої власні параметри для побудови інтерпретації.

У той же час історія аналізу цієї групи методів переконує, у тому, що в „малюнках на задану тему”, (тобто в ситуації стандартного образотворчого завдання) міститься значно більше інформації про психологічні особливості людини, що їх малювала, ніж це прийнято вважати.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА ДИТИНИ В СІМ'Ї ЗА ДОПОМОГОЮ МАЛЮНКОВИХ МЕТОДИК

2.1. Організація експериментального дослідження

Аналізуючи психолого-педагогічну літературу, нами було встановлено наскільки важлива проблема адекватної експериментальної фіксації міжособистісних стосунків - ставлення людини (дитини) до себе і до інших людей.

1. Нестача адекватних методик дослідження особистості дитини, мала кількість методик, що дозволять „подивитись на світ очима дитини”, зрозуміти її стосунки з іншими членами сім'ї;

2. Складність застосування вербальних методик (діти недостатньо інтроспективні, їм важко висловлювати свої переживання словами);

3. Штучні процедури дослідження суттєво впливають на результати і порушують емоційний контакт між досліджуваним і психологом, спонукало нас провести експериментальне дослідження з метою доведення доцільності використання малюнкових методик, а саме методики „Малюнок сім'ї”, яка була вивчена і систематизована французьким психологом Луїсом Корманом та за методом Роберта Бернса та методики „Неіснуюча тварина” .

Малюнкові методики традиційно використовуються в індивідуальній роботі з окремою дитиною і рідше застосовуються для великих груп дітей. Разом з тим в психології вже розроблені певні параметри для оцінки і інтерпретації дитячих малюнків (кольорова гама малюнку, промальовуваність, порядок розташування а розмір фігур, відстань між ними і ін.). Можна передбачити, що ці параметри правильні не тільки для якісної оцінки окремого малюнка, але і для кількісного аналізу малюнків великої групи дітей.

Тому ми вважаємо, що методики „Моя сім'я” та „Неіснуюча тварина” є:

- 1) зручними;
- 2) оперативними;
- 3) високоінформативними;
- 4) і головне - об'єктивними діагностичними інструментами.

Якщо ці методики об'єктивні, то вони замінюють всю суму тих складних, різнопланових досліджень, які ми проводили як критеріальні (опитувальник для батьків, спостереження, бесіди).

Базуючись на цій гіпотезі, ми використали порівняльний аналіз результатів методик „Малюнок сім'ї” та „Неіснуюча тварина” з результатами об'єктивного критерію - це сумарні результати методики діагностики батьківського ставлення А.Я.Варга, В.В.Століна; спостережень, бесід.

Організаційно ми побудували експериментальне дослідження з 5 етапів.

I ЕТАП. Проведення тесту „Малюнок сім'ї” за методом Л.Кормана і Р.Бернса

Тест „Малюнок сім'ї” проводився за методом Л.Кормана і Р.Бернса, які взаємно доповнюють один одного і були використані спільно.

Мета застосування тесту. Діагностика внутрісімейних стосунків, виявлення їх особливостей.

Тест допомагає виявити ставлення дитини до членів своєї сім'ї, те, як вона сприймає кожного з них і свою роль в сім'ї, а також т взаємостосунки, які викликають у неї тривожні і конфліктні почуття.

Завдання. На основі виконання зображення, відповідей на запитання оцінити особливості сприймання і переживання дитиною ставлень в сім'ї.

Матеріали для роботи. Аркуш білого паперу, олівець (чи кольорові олівці), гумка.

Процедура опитування. Проводиться психологічна розминка, мета якої - досягти спонтанності (розкутості) досліджуваного. Процедура опитування була представлена у вигляді гри. Після розминки проговорюється інструкція.

Інструкція. „Намалюй(те) свою сім'ю”.

Не рекомендується пояснювати, що означає слово „сім'я”, а якщо виникають питання „що намалювати?”, треба лише ще раз повторити інструкцію. При індивідуальному обстеженні час виконання завдання звичайно триває 30 хвилин. При груповому виконанні тесту час частіше обмежується в межах 15-30 хвилин.

Бажано відмічати:

- а) послідовність виконання деталей;
- б) паузи більше 15 секунд;
- в) витирання деталей;
- г) спонтанні коментарії дитини;
- д) емоційні реакції і їх зв'язок з зображуваним змістом.

Після виконання завдання намагалися отримати максимум додаткової інформації (вербальним шляхом). Задавались питання:

1. Скажи хто тут намальований?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять?
4. Їм весело чи сумно?
5. Хто із намальованих людей найщасливіший? Чому?
6. Хто з них найнещасніший? Чому?

Останніх два запитання провокують дитину на відкрите обговорення почуттів, що не кожна дитина схильна робити. Тому, якщо вона не

відповідала на них чи відповідала формально, на явній відповіді не наполягали.

При опитуванні намагалися в'яснити зміст намальованого дитиною: почуття до окремих членів сім'ї, чому дитина не намалювала кого - небудь із членів сім'ї, себе (якщо так сталося). Прямі запитання уникалися, на відповідях не наполягалось, оскільки це могло ініціювати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними були проєктивні питання (наприклад, „Хто би виграв у змаганнях між тобою і братом?“, „Кого мама покличе іти з собою?“ і ін.)

В окремих випадках дитині задавались для вибору розв'язку 6 ситуацій: 3 із них повинні були виявити негативні почуття до членів сім'ї, 3 - позитивні.

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки до цирку. Кого би ти покликав з собою?

2. Уяви собі, що вся твоя сім'я іде в гості, але один із вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?

3. Ти будуєш із конструктора будинок (вирізаєш паперову сукню для ляльки), і тобі не щастить. Кого ти покличеш на допомогу?

4. Ти маєш ... квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікаве кіно. Хто залишиться вдома?

5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?

6. Ти отримав у подарунок цікаву настільну гру. Вся сім'я сіла грати, але вас на одну людину більше, ніж потрібно. Хто не буде грати?

Для інтерпретації також з'ясовувалось:

- а) вік досліджуваної дитини;
- б) склад її сім'ї, вік братів і сестер;
- в) відомості про поведінку дитини в сім'ї, школі.

Інтерпретація методики „Малюнок сім'ї” подана у Додатку А.

II ЕТАП. Проведення тесту „Неіснуюча тварина”.

Метод дослідження побудований на теорії психомоторного зв'язку. Для реєстрації стану психіки використовується дослідження моторики (зокрема, моторики малюючої доміантної правої руки, яка зафіксована у вигляді графічного сліду руху, малюнка). По І.М. Сеченову, усяке уявлення, що виникає в психіці, будь-яка тенденція, пов'язана із цим уявленням, закінчується рухом (буквально: „Усяка думка закінчується рухом”).

Якщо реальний рух з якоїсь причини не здійснюється, то у відповідних групах м'язів підсумовується певна напруга енергії, необхідної для здійснення відповідного руху (на уявлення думки). Так, наприклад, образи й думки-уявлення, що викликають страх, стимулюють напругу в групах ножної мускулатури й у м'язах рук, що виявилось б необхідним у випадку відповіді на страх втечею або захистом за допомогою рук - вдарити, ухилитися.

Тенденція руху має напрямок у просторі: видалення, наближення, нахил, випрямлення, підйом, падіння. При виконанні малюнка аркуш паперу (або полотно картини) являє собою модель простору й, крім стану м'язів фіксує відношення до простору, тобто виникаючу тенденцію.

Простір, у свою чергу, пов'язаний з емоційною окраскою переживання й часовим періодом: сьогоденням, минулим, майбутнім. Пов'язаний він також з дієвістю або ідеально - розумовим планом роботи психіки. Простір, розташований позаду й ліворуч від суб'єкта, пов'язаний з минулим періодом і бездіяльністю (відсутністю активного зв'язку між думкою-поданням, плануванням і його здійсненням). Права сторона, простір попереду й угорі пов'язаний з майбутнім періодом і дієвістю. На аркуші (моделі простору) ліва сторона й низ пов'язані з негативно пофарбованими й депресивними емоціями, з непевністю й пасивністю. Права сторона (відповідно доміантній правій руці) - з позитивно пофарбованими емоціями, енергією, активністю, конкретністю дії.

Крім загальних закономірностей психомоторного зв'язку й відносин до простору при тлумаченні матеріалу тесту використовуються теоретичні норми оперування із символами й символічними геометричними елементами й фігурами.

За своїм характером тест „Неіснуюча тварина” ставиться до числа проєктивних. Для статистичної перевірки або стандартизації результат аналізу може бути представлений в описових формах. По складу даний тест - орієнтований й як єдиний метод дослідження звичайно не використовується й вимагає об'єднання з іншими методами як батареїний інструмент дослідження.(Інтерпритація методики „Неіснуюча тварина” подана у Додатку Б).

Інструкція: „Придумайте й намалюйте неіснуючу тварину й назвіть її неіснуючою назвою”.

III ЕТАП. Проведення методики діагностики батьківського ставлення

А.Я. Варга, В.В. Століна, бесід, спостережень

Тест-питальник(Додаток В) батьківського ставлення являє собою психодіагностичний інструмент, що орієнтується на виявлення батьківського ставлення.

Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів у ставленні до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприймання і розуміння характеру і особистості дитини, її вчинків.

Питання складаються з 5 шкал.

1. „Прийняттявідторгнення” .

Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Зміст одного полюса школи: батькам подобається дитина такою, якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Намагаються проводити багато часу разом з дитиною, схвалює її інтереси і плани. На

іншому полюсі шкали: батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, нещасливою, їм здається, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум, погані нахили. По великому рахунку батьки відчують до дитини злість, дратівливість, образу. Вони не довіряють дитині і не поважають її.

2. „Кооперація” - соціальне бажаний образ батьківського ставлення. Змістовно ця шкала розкривається так: батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються у всьому їй допомогти, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні і творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони заохочують ініціативу і самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних, довіряють дитині, намагаються пристати на її точку зору у спірних питаннях.

3. „Симбіоз” - шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. При високих балах по цій шкалі можна вважати, що батьки прагнуть до симбіотичних стосунків з дитиною. Змістовно ця тенденція описується так: батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, намагаються задовольнити всі потреби дитини, обмежити її від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчують тривогу за дитину, вона їм здається маленькою і беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає автономізуватися в силу обставин, оскільки по своїй волі батьки не надають дитині самостійності ніколи.

4. „Авторитарна гіперсоціалізація” - відображає форму і напрямок контролю за поведінкою дитини. При високому балі по цій шкалі в батьківському ставленні виразно проглядається авторитаризм. Батьки вимагають від дитини постійної слухняності і дисципліни. Вони прагнуть нав'язати дитині в усьому свою волю, не в змозі пристати на її точку зору. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки точно слідкують за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями.

5. „Інфантилізація (інвалідизація)” - відображає особливості сприймання і розуміння дитини батьками. При високих значеннях по цій шкалі у батьківському ставленні є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особистісну і соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшою у порівнянні з її реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитиниздаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина уявляється непристосованою, неуспішною, відкритою до поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, дратуються за її неуспішність і невміння. У зв'язку з цим батьки намагаються обмежити дитину від труднощів життя і суворо контролювати її дії.

Тестові норми цієї методики проводяться у вигляді таблиць процентильних рангів тестових балів за відповідними шкалами (Додаток В).

На цьому етапі експериментального дослідження також проводилися бесіди та спостереження як з батьками, так і з самими дітьми, вчителями, друзями досліджуваних. Як правило, відповіді були щирими, а спостереження в природних умовах достовірними, оскільки експеримент проводився під час проходження переддипломної педагогічної практики, яка тривала півтора місяця, отже діти звикли і довіряли експериментатору.

Також проводилося анкетування батьків, індивідуальні розмови і групові дискусії (на батьківських зборах).

Результати роботи занотовувались, а суперечливі дані перевірялися на практиці.

В результаті проведеної роботи встановилася реальна картина внутрісімейних стосунків і становища дитини в сім'ї.

IV ЕТАП. Порівняльний аналіз інтерпретації дитячих малюнків з результатами об'єктивного критерію

При проведенні аналізу методики для нас важливо було в'яснити і співставити результати малюнкових методик і результати різнопланових

досліджень, які ми проводили як критеріальні: тест -питальник для батьків, бесіда, спостереження(табл.. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1.

**Результати проєктивних методик і критеріальних, які
співставлялися під час дослідження**

Малюнкові методики „Малюнок сім'ї” , „Неіснуюча тварина”.	Об'єктивний критерій (тест - питальник, бесіда, спостереження)
1. Емоційні характеристики малюнка, що відображають настрій дитини і її ставлення до сімейної ситуації. Емоційна незрілість, інфантильність.	1. Інтегральні емоційні ставлення до дитини.(Дані по шкалі „Прийняття – відторгнення”).
2. Взаємостосунки дитини в сім'ї, які визначаються через особливості зображення членів сім'ї відносно Я –фігури дитини. Замкнутість, зацікавленність в інформації, значимість думки про себе.	2. Соціально бажаний образ батьківського ставлення. (Дані по шкалі „Коперація”, „Симбіоз”).

<p>3. Характер образу себе і самооцінки дитини, які можна вияснити через аналіз зображень Я – фігури і загального сюжету малюнку. За положенням малюнка на аркуші.</p>	<p>3. Форма і спрямованість контролю за поведінкою дитини. (Дані по шкалі „Авторитарна гіперсоціалізація”) і особливості сприйняття і розуміння дитини батьками (шкала „Інфантилізація”).</p>
--	---

V ЕТАП. Висновки та розробка рекомендацій з використання проєктивних методик

2.2. Проведення психологічного експериментального дослідження

Дослідження проводилось у навчально-виховному комплексі №10 міста Хмельницького у 2-Г та 2-В класах. Об'єм вибірки становив 37 сімей. У дослідженні приймали участь 37 дітей і батьки кожного досліджуваного.

На I та II-му ЕТАПАХ експериментального дослідження результати інтерпретації (табл. 2.2.2) малюнкових методик „Малюнок сім'ї” за методом Кормана та Бернса та „Неіснуюча тварина” оцінювались за 3-бальною шкалою, де

- 1 бал - в загальному проблеми немає;
- 2 бали - все добре, але є деякі незначні труднощі;
- 3 бали - внутрісімейні стосунки носять проблемний характер.

Таблиця 2.2.2

Результати інтерпретації методик „Малюнок сім'ї” та „Неіснуюча тварина”

№ п/п	Ім'я досліджуваного	Бали	
		„Малюнок сім'ї ”	„Неіснуюча тварина”
1	Дмитро Б.	3	3
2	Евгеній Б.	2	1

3	Олександр Б.	2	2
4	Катерина Б.	2	2
5	Тетяна Б.	2	2
6	Анжела В.	2	2
7	Тетяна В.	2	2
8	Юлія Г.	3	3
9	Денис Д.	2	2
10	Владислав К.	2	2
11	Юлія К.	3	3
12	Валерія К.	1	1
13	Олена К.	2	2
14	Ярослав К.	2	2
15	Світлана К.	2	2
16	Ганна К.	2	2
17	Юрій Л.	2	2
18	Вероніка М.	2	2
19	Ельвіна М.	2	2
20	Радислав Н.	2	2
21	Дмитро О.	2	2
22	Настя О.	2	3
23	Дмитро П.	2	3
24	Олександр П.	1	1
25	Аліна П.	2	2
26	Каріна П.	3	3
27	Валерія С.	2	2
28	Іванна С.	2	2
29	Божена С.	2	2
30	Евгенія С.	2	2

31	Наталія С.	2	1
32	Сергій Т.	2	2
33	Катерина Ч.	3	3
34	Руслан Ф.	2	2
35	Максим Ш.	2	2
36	Владислав Ш.	3	3
37	Даша Ю.	1	1

Аналіз проведеного дослідження показав, що

3 - учнів, відповідно до методики „Малюнок сім'ї”, не мають проблем у спілкуванні з сім'єю,

28 - учнів мають незначні проблеми,

у 6 учнів внутрісімейні стосунки носять проблемний характер.

Якщо проаналізувати результати проективної методики „Неіснуюча тварина”, то виходить, що

5- учнів не мають проблем у сім'ї,

23- учнів мають незначні труднощі,

у 8 учнів у сім'ї стосунки носять проблемний характер.

Ми бачимо, що різниця між отриманими показниками двох малюнкових методик незначна. Для того, щоб встановити зв'язок між двома отриманими результатами ми використали обчислення кореляції (Додаток Г).

Результати методики діагностики батьківського ставлення А.Я.Варга, В.В.Століна, яка проводилась на III ЕТАПІ експериментального дослідження представлені у табл. 2.2.3, де тестові норми приводяться у вигляді процентильних тестових балів.

Для зручності оформлення таблиці процентильні ранги по шкалі „Прийняття – відторгнення” подаються у таблиці під №1, а дані по шкалі „Коперація”, „Симбіоз” позначені під №2, дані по шкалі „Авторитарна гіперсоціалізація” і шкалі “Інфантилізація” позначені №3.

Таблиця 2.2.3

Зведена таблиця процентильних тестових балів, які отримані за допомогою методики діагностики батьківського ставлення А.Я.Варга, В.В.Століна

№ п/п	Ім'я досліджуваного	Процентильні ранги по шкалам:		
		№1	№2	№3
1	Дмитро Б.	68,35	31,19	96,65
2	Евгеній Б.	87,17	31,19	57,96
3	Олександр Б.	68,35	48,82	96,65
4	Катерина Б.	31,01	48,82	96,65
5	Тетяна Б.	31,01	12,29	92,93
6	Анжела В.	53,79	19,22	19,53
7	Тетяна В.	53,79	48,82	86,63
8	Юлія Г.	31,01	19,22	96,65
9	Денис Д.	53,79	19,22	57,96
10	Владислав К.	53,79	48,82	96,65
11	Юлія К.	68,35	19,22	86,63
12	Валерія К.	68,35	48,82	92,93
13	Олена К.	53,79	48,82	86,63
14	Ярослав К.	12,02	31,19	86,63
15	Світлана К.	31,01	48,82	86,63
16	Ганна К.	12,02	31,19	74,97
17	Юрій Л.	31,01	31,19	74,97

18	Вероніка М.	31,01	31,19	86,63
19	Ельвіна М.	31,01	48,82	92,93
20	Радислав Н.	12,02	48,82	14,97
21	Дмитро О.	77,21	31,19	96,65
22	Настя О.	53,79	80,93	92,93
23	Дмитро П.	95,50	48,82	86,63
24	Олександр П.	68,35	31,19	96,65
25	Аліна П.	87,17	31,19	57,96
26	Каріна П.	68,35	48,82	96,65
27	Валерія С.	31,01	48,82	96,65
28	Іванна С.	31,01	12,29	92,93
29	Божена С.	53,79	19,22	19,53
30	Евгенія С.	53,79	48,82	86,63
31	Наталія С.	31,01	19,22	96,65
32	Сергій Т.	53,79	19,22	57,96
33	Катерина Ч.	53,79	48,82	96,65
34	Руслан Ф.	68,35	19,22	86,63
35	Максим Ш.	68,35	48,82	92,93
36	Владислав Ш.	53,79	48,82	86,63
37	Даша Ю.	12,02	31,19	86,63

Для зручності проведення порівняльного аналізу методик процентильні ранги тестових балів були прирівняні до 3-х бальної шкали оцінювання, як і узагальнений результат бесід, спостережень, аналогічно до оцінювання малюнкових методик. Бали за критеріальними дослідженнями подані у табл. 2.2.4.

Таблиця 2.2.4

Зведена таблиця результатів критеріальних досліджень

№ п/п	Ім'я досліджуваного	Кількість балів відповідно до критеріальних досліджень		
		№1	№2	№3
1	Дмитро Б.	2	2	3
2	Евгеній Б.	3	2	2
3	Олександр Б.	2	1	3
4	Катерина Б.	1	1	3
5	Тетяна Б.	1	3	3
6	Анжела В.	2	3	1
7	Тетяна В.	2	1	2
8	Юлія Г.	1	3	3
9	Денис Д.	2	2	2
10	Владислав К.	2	2	3
11	Юлія К.	2	3	2
12	Валерія К.	2	2	3
13	Олена К.	2	1	2
14	Ярослав К.	1	2	2
15	Світлана К.	1	2	2
16	Ганна К.	1	2	2
17	Юрій Л.	1	2	2
18	Вероніка М.	1	2	2
19	Ельвіна М.	1	2	3
20	Радислав Н.	1	2	2
21	Дмитро О.	3	2	3
22	Настя О.	2	1	3
23	Дмитро П.	3	2	2
24	Олександр П.	1	2	1
25	Аліна П.	2	1	2

26	Каріна П.	2	2	3
27	Валерія С.	3	2	2
28	Іванна С.	2	1	3
29	Божена С.	1	1	3
30	Евгенія С.	1	3	3
31	Наталія С.	2	3	1
32	Сергій Т.	2	1	2
33	Катерина Ч.	1	3	3
34	Руслан Ф.	2	2	2
35	Максим Ш.	2	2	3
36	Владислав Ш.	2	3	2
37	Даша Ю.	2	2	3

При проведенні порівняльного аналізу результатів інтерпретації дитячих малюнків з результатами об'єктивного критерію на III ЕТАПІ для виявлення аспектів, що нас цікавили, використовувались традиційні для малюнкових методик показники. Зупинимось на цих показниках і способах їх оцінки детальніше.

Як показники *емоційного тону* малюнка використовувались:

1) кольорова гама малюнка; прийнято вважати, що чим тепліше кольорова гама, тим більш позитивний емоційний настрій дитини, чорно-білі тони чи контур говорять про негативний стан чи відчуження;

2) наявність посмішок на обличчях людей, що відображає життєрадісний настрій автора малюнка; уявлення про власне положення у світі, як би ідентифікація себе по значимості (із комахою, слоном, драконом), відповідно до ступеня виразності „олюднення” тварини це є ознакою інфантильності, емоційній незрілості;

3) наявність прикрас і символів (сонце, квіти, метелики і ін.); традиційно прийнято вважати, що цей показник відображає позитивний настрій дитини.

Базуючись на цих параметрах, ми побудували дві вибірки дітей 8 років і батьків. Головним завданням роботи було порівняння виділених показників в малюнках дітей з результатами об'єктивного критерію. При аналізі матеріалів ми підраховали кількісні співвідношення представленості одних і тих же якісних показників у двох вибірках.

Перейдемо до опису результатів отриманих при аналізі дитячих малюнків сім'ї. Розглянемо перший параметр нашого аналізу - емоційність у характеристиці малюнка (табл. 2.2.5).

Таблиця 2.2.5

Зведена таблиця показників емоційності у характеристиці малюнкових методик та критеріальних досліджень

№ п/п	Ім'я обстежуваного	Оцінювання в балах	
		об'єктивний критерій	Малюнкові методики
1	Дмитро Б.	2	2
2	Евгеній Б.	3	3
3	Олександр Б.	2	2
4	Катерина Б.	1	2
5	Тетяна Б.	1	2
6	Анжела В.	2	2
7	Тетяна В.	2	2
8	Юлія Г.	1	1
9	Денис Д.	2	3
10	Владислав К.	2	2

11	Юлія К.	2	2
12	Валерія К.	2	2
13	Олена К.	2	2
14	Ярослав К.	1	3
15	Світлана К.	1	1
16	Ганна К.	1	2
17	Юрій Л.	1	1
18	Вероніка М.	1	1
19	Ельвіна М.	1	1
20	Радислав Н.	1	1
21	Дмитро О.	3	2
22	Настя О.	2	2
23	Дмитро П.	3	3
24	Олександр П.	1	1
25	Аліна П.	2	2
26	Каріна П.	2	1
27	Валерія С.	3	3
28	Іванна С.	2	2
29	Божена С.	1	2
30	Евгенія С.	1	1
31	Наталія С.	2	2
32	Сергій Т.	2	3
33	Катерина Ч.	1	1
34	Руслан Ф.	2	2
35	Максим Ш.	2	2
36	Владислав Ш.	2	2
37	Даша Ю.	2	2

Таким чином, ми бачимо, що згідно об'єктивного критерію,

14 - учнів не мають проблем з емоційним станом у сім'ї,

19 - учнів мають незначні проблеми,

4 - учнів характер емоційних стосунків носить проблемний характер.

Якщо звернутись до малюнкових методик, то видно, що

10 - учнів не мають проблем з емоційним станом у сім'ї,

21 - учнів мають незначні проблеми,

6 - учнів характер емоційних стосунків носить проблемний характер.

Тепер обрахуємо процентне співвідношення отриманих даних.

Таким чином, ми бачимо, що згідно об'єктивного критерію,

37,84% - учнів не мають проблем з емоційним станом у сім'ї,

51,40% - учнів мають незначні проблеми,

11% - учнів характер емоційних стосунків носить проблемний характер.

Якщо звернутись до малюнкових методик, то видно, що

27% - учнів не мають проблем з емоційним станом у сім'ї,

56,70% - учнів мають незначні проблеми,

16,21% - учнів характер емоційних стосунків носить проблемний характер.

Як бачимо, відсоток різниці незначний, тобто чим вище показники проєктивних методик, тим вище показники критеріального дослідження.

Перевіримо це припущення, використовуючи обчислення кореляції (Додаток Д).

Отримані дані для наочного порівняння представлені у гістограмі (мал. 2.2.1).

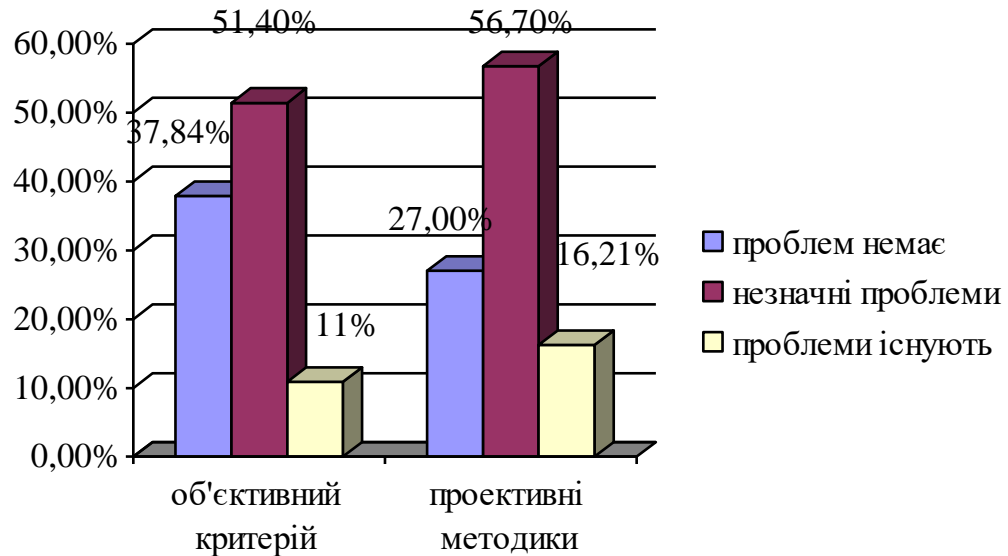

Рисунок 2.2.1. Процентне співвідношення отриманих даних щодо показників емоційності у характеристиці малюнкових методик та критеріальних досліджень

Порівняння малюнків дітей, де інтерпретувалося ставлення до сімейної ситуації з результатами об'єктивного критерію щодо інтегрального емоційного ставлення до дитини показує, що діти із сімей, де батьки безумовно приймають дитину такою, якою вона є, де їй приділяють багато часу, схвалюють її інтереси і плани, в малюнках є тепла кольорова гама, посмішки на обличчях, наявність прикрас і символів і інші показники, що вказують на позитивне (емоційне) ставлення дитини до сімейної ситуації.

В цілому, порівнюючи результати проективних методик та критеріального дослідження, можна зробити висновок про те, що на 75,5% бачення ситуації в сім'ї у батьків співпадає із баченням дітей цієї ситуації.

При аналізі особливостей зображення головних членів сім'ї (мами, батька, сестри, брата, бабусі, дідуся), Я - фігури та зображення вух, роту, очей, фігури у вигляді кола для визначення *взаємостосунків дитини в сім'ї* ми враховували:

1) розмір фігури відносно інших персонажів та величина аркуша; найбільш значущі із них звичайно зображуються більше решти; розмір

фігури може відображати її значимість і перевагу; наявність у тварини рота, вух, очей;

2) порядок її розташування по відношенню до інших персонажів (перший, останній чи між іншими); послідовність зображення членів сім'ї відображає значимість їх ролі; найбільш значущі для них звичайно зображуються першими; оцінюється кількість зображених деталей у тварини (тіло, голова, кінцівки);

3) ступінь її промальовуваності (контур, погана чи хороша промальовуваність); доброю промальовуваністю фігури вважається наявність рис обличчя і деталей одягу. Об'єкт, що викликає позитивні емоції, дитина малює з масою деталей. Негативне ставлення виражається схематичним малюнком, силуетом. У найбільш неприємних членів сім'ї діти не малюють обличчя.

Розглянемо тепер особливості зображення членів сім'ї на малюнках дітей.

Отримані дані свідчать про те, що в більшості малюнків найбільш значущим персонажем є звичайно, мати. Більше половини дітей зобразили маму першою, ретельно і детально намалювали її, що стосується промальовуваності фігури матері, то вона значно висока.

Зупинимось тепер на особливостях зображення батька. В більшості випадків промальовуваність фігури добра, наявні деталі одягу, промальоване гарно обличчя, проте в деяких малюнках він зображується контуром і дещо схематично.

Розглянемо також особливості зображення неіснуючої тварини. Більшість дітей намалювали добрих тварин, але й є багато негативно налаштованих та банальних створінь.

Показовим є співпадання результатів об'єктивного критерію з визначення соціально бажаного образу батьківського ставлення (на 73%). (табл.2.2.6).

Таблиця 2.2.6

Зведена таблиця показників взаємостосунків у сім'ї малюнкових методик та критеріальних досліджень

№ п/п	Ім'я обстежуваного	Оцінювання в балах	
		об'єктивний критерій	Проективні методики
1	Дмитро Б.	2	2
2	Евгеній Б.	2	2
3	Олександр Б.	1	1
4	Катерина Б.	1	3
5	Тетяна Б.	3	2
6	Анжела В.	3	3
7	Тетяна В.	1	2
8	Юлія Г.	3	3
9	Денис Д.	2	1
10	Владислав К.	2	2
11	Юлія К.	3	3
12	Валерія К.	2	2
13	Олена К.	1	1
14	Ярослав К.	2	2
15	Світлана К.	2	3
16	Ганна К.	2	2
17	Юрій Л.	2	1
18	Вероніка М.	2	2
19	Ельвіна М.	2	2
20	Радислав Н.	2	2
21	Дмитро О.	2	2
22	Настя О.	1	1

23	Дмитро П.	2	2
24	Олександр П.	2	2
25	Аліна П.	1	1
26	Каріна П.	2	2
27	Валерія С.	2	2
28	Іванна С.	1	1
29	Божена С.	1	3
30	Евгенія С.	3	3
31	Наталія С.	3	3
32	Сергій Т.	1	2
33	Катерина Ч.	3	3
34	Руслан Ф.	2	2
35	Максим Ш.	2	2
36	Владислав Ш.	3	3
37	Даша Ю.	2	2

Таким чином, ми бачимо, що згідно об'єктивного критерію,
 9 - учнів соціально бажаний образ батьківського ставлення співпадає,
 20 - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,
 8 - учнів характер взаєностосунків носить проблемний характер.

Якщо звернутись до малюнкових методик, то видно, що
 7 - учнів соціально бажаний образ батьківського ставлення співпадає
 20 - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,
 10 - учнів характер взаєностосунків носить проблемний характер.

Тепер обрахуємо процентне співвідношення отриманих даних.

Таким чином, ми бачимо, що згідно об'єктивного критерію,
 24,33% - учнів соціально бажаний образ батьківського ставлення
 співпадає,

54% - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,

21,62% - учнів характер взаємостосунків носить проблемний характер.

Якщо звернутись до малюнкових методик, то видно, що

18,9% - учнів соціально бажаний образ батьківського ставлення співпадає ,

54,10% - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,

27% - учнів характер взаємостосунків носить проблемний характер.

Як бачимо, відсоток різниці незначний, тобто чим вище показники проєктивних методик, тим вище показники критеріального дослідження.

Перевіримо це припущення, використовуючи обчислення кореляції (Додаток Е).

Отримані дані для наочного порівняння представлені у гістограмі (мал. 2.2.2).

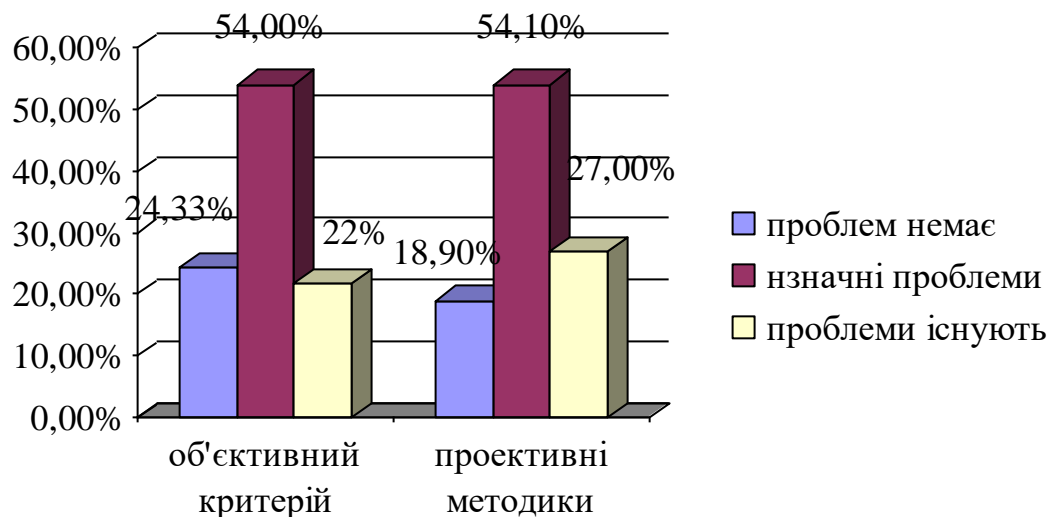

Рисунок 2.2.2. Процентне співвідношення отриманих даних щодо показників взаємостосунків дитини в сім'ї малюнкових методик та критеріальних досліджень

Ці факти свідчать про те, що у сім'ях, де батьки зацікавлені у справах і планах дітей, намагаються їм допомогти, високо оцінюють інтелектуальні і творчі здібності, відчувають гордість за них; у малюнках яскраво

визначаються показники позитивних взаємостосунків дитини в сім'ї (Додаток Ж).

Розглянемо тепер, як ця картина стосунків з близькими дорослими відображається на *уявленні дитини про себе*, яке на малюнку сім'ї проявляється в загальному сюжеті малюнка і в особливостях зображення Я - фігури.

При аналізі сюжетів в малюнках сім'ї головна увага приділялась сімейному контексту (оточенню), в якому дитина зображує самого себе. За цією ознакою були виділені три типи малюнків:

1) „Я в самотності” , висока самооцінка, егоцентризм - на малюнку присутня тільки Я - фігура при повній відсутності решти членів сім'ї; також положення малюнка неіснуючої тварини ближче до верхнього краю та положення „анфас”, тобто голова спрямована на того, хто малює;

2) „Я серед родичів” - дитина зображує себе серед інших членів сім'ї і інших; голова повернена вправо стійка тенденція до діяльності;

3) „Відсутність Я-фігури” - дитина не зображує себе на малюнку, відмова малювати себе характерна для дітей, які відчувають неадекватність, неприналежність до сім'ї; положення малюнка неіснуючої тварини в нижній частині, голова повернена вліво.

Результати співставлення інтерпретацій малюнків з результатами тестування за шкалами „Авторитарна гіперсоціалізація” і „Інфантилізація” та аналіз проведених бесід і спостережень представлені у таблиці 2.2.7. Із двох шкал питальника подається середній бал.

Таблиця 2.2.7

**Зведена таблиця показників уявленні дитиною самої себе
малюнкових методик та критеріальних досліджень**

№	Ім'я обстежуваного	Оцінка в балах
---	--------------------	----------------

п/п		Об'єктивний критерій	Проективні методики
1	Дмитро Б.	3	3
2	Евгеній Б.	2	2
3	Олександр Б.	3	3
4	Катерина Б.	2	1
5	Тетяна Б.	2	2
6	Анжела В.	1	1
7	Тетяна В.	1	2
8	Юлія Г.	2	2
9	Денис Д.	2	2
10	Владислав К.	2	2
11	Юлія К.	3	2
12	Валерія К.	1	1
13	Олена К.	1	1
14	Ярослав К.	2	2
15	Світлана К.	3	3
16	Ганна К.	2	2
17	Юрій Л.	2	2
18	Вероніка М.	2	1
19	Ельвіна М.	2	2
20	Радислав Н.	1	1
21	Дмитро О.	2	2
22	Настя О.	1	1
23	Дмитро П.	2	1
24	Олександр П.	1	1
25	Аліна П.	1	1
26	Каріна П.	3	3

27	Валерія С.	2	2
28	Іванна С.	3	2
29	Божена С.	2	2
30	Евгенія С.	2	2
31	Наталія С.	1	1
32	Сергій Т.	1	1
33	Катерина Ч.	2	2
34	Руслан Ф.	2	3
35	Максим Ш.	2	2
36	Владислав Ш.	3	3
37	Даша Ю.	1	1

Таким чином, ми бачимо, що згідно об'єктивного критерію,

11 - учнів уявлення дитиною самої себе співпадає з поглядами членів сім'ї,

19 - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,

7 - учнів уявлення дитиною самої себе не співпадає з поглядами членів сім'ї.

Якщо звернутись до малюнкових методик, то видно, що

13 - учнів уявлення дитиною самої себе співпадає з поглядами членів сім'ї,

19 - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,

4 - учнів уявлення дитиною самої себе не співпадає з поглядами членів сім'ї.

Тепер обрахуємо процентне співвідношення отриманих даних.

Таким чином, ми бачимо, що згідно об'єктивного критерію,

29,73% - учнів уявлення дитиною самої себе співпадає з поглядами членів сім'ї,

51,35% - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,

19% - учнів уявлення дитиною самої себе не співпадає з поглядами членів сім'ї.

Якщо звернутись до малюнкових методик, то видно, що

35,13% - учнів уявлення дитиною самої себе співпадає з поглядами членів сім'ї,

51,35% - учнів дещо відрізняється бачення дітей і батьків,

13,51% - учнів уявлення дитиною самої себе не співпадає з поглядами членів сім'ї.

Як бачимо, відсоток різниці дуже малий, тобто чим вище показники проєктивних методик, тим вище показники критеріального дослідження.

Перевіримо це припущення, використовуючи обчислення кореляції (Додаток 3).

Отримані дані для наочного порівняння представлені у гістограмі (мал. 2.2.3).

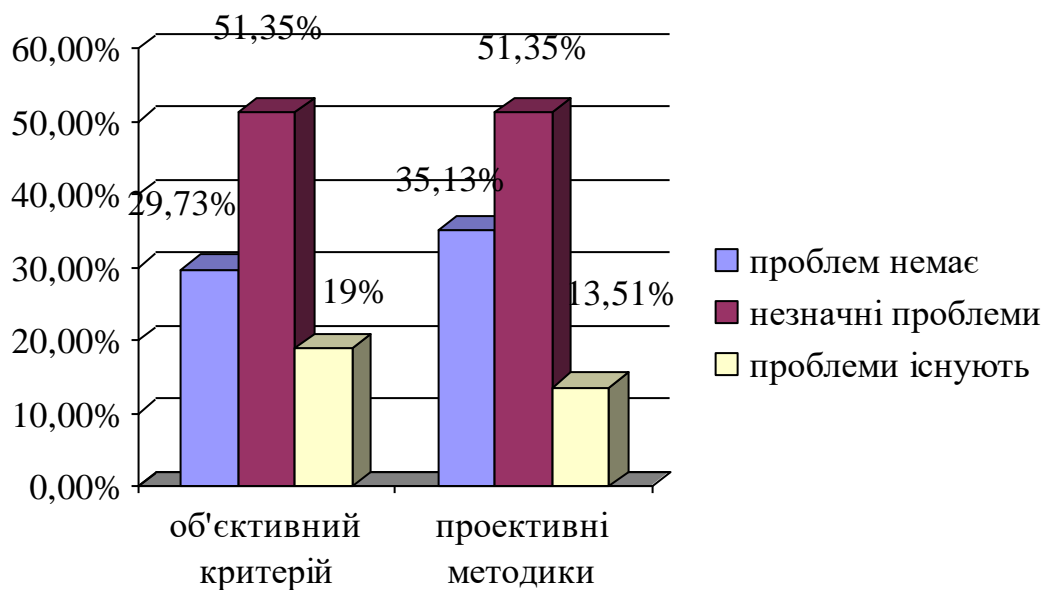

Рисунок 2.2.3. Процентне співвідношення отриманих даних щодо показників уявлення дитини про саму себе малюнкових методик та критеріальних досліджень

Проаналізувавши отриманні дані, можна зробити висновок, що діти в сім'ях, яких проявляється авторитаризм, сувора дисципліна, нав'язування своєї волі, прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особистісну і соціальну неспроможність, діти малюють свою сім'ю, не зображуючи себе. В деяких випадках це пояснювалось як небажання малювати, забування (Додаток І). Також, інколи дитина може намалювати негативний малюнок або померлих батьків(Додаток К).

І навпаки, в сім'ях, де панують повага і демократизм діти малюють себе серед інших членів сім'ї. Інколи сім'я малюється в русі. (Додаток Л).

Загальний відсоток співпадання результатів інтерпретації малюнкової методики і результатів критеріальних досліджень вираховувався за допомогою виведення середнього балу за трьома вищевказаними аспектами дослідження. Отримані дані подані у зведеній таблиці 2.2.8.

Таблиця 2.2.8

Зведена таблиця узагальнених показників критеріальних досліджень та проєктивних методик

№ п/п	Ім'я обстежуваного	Загальний бал	
		Об'єктивний критерій	Проєктивні методики
1	Дмитро Б.	3	3
2	Евгеній Б.	2	2
3	Олександр Б.	2	2
4	Катерина Б.	2	2
5	Тетяна Б.	2	3
6	Анжела В.	2	2
7	Тетяна В.	2	2

8	Юлія Г.	3	3
9	Денис Д.	2	3
10	Владислав К.	2	2
11	Юлія К.	2	3
12	Валерія К.	1	1
13	Олена К.	2	2
14	Ярослав К.	2	2
15	Світлана К.	2	2
16	Ганна К.	2	3
17	Юрій Л.	2	2
18	Вероніка М.	2	1
19	Ельвіна М.	2	2
20	Радислав Н.	2	2
21	Дмитро О.	3	3
22	Настя О.	2	2
23	Дмитро П.	2	2
24	Олександр П.	1	1
25	Аліна П.	2	2
26	Каріна П.	3	3
27	Валерія С.	2	2
28	Іванна С.	2	2
29	Божена С.	2	2
30	Евгенія С.	2	2
31	Наталія С.	2	2
32	Сергій Т.	2	2
33	Катерина Ч.	3	3
34	Руслан Ф.	2	2
35	Максим Ш.	2	2

36	Владислав Ш.	2	3
37	Даша Ю.	1	1

Таким чином, згідно критеріального дослідження

8% учнів - в загальному проблем немає;

78% учнів - все добре, але є деякі незначні труднощі;

14% учнів - внутрісімейні стосунки носять проблемний характер.

Згідно проєктивних методик:

10% учнів - в загальному проблем немає;

73% учнів - все добре, але є деякі незначні труднощі;

17% учнів - внутрісімейні стосунки носять проблемний характер.

Як бачимо, відсоток різниці дуже малий, тобто чим вище показники проєктивних методик, тим вище показники критеріального дослідження.

Перевіримо це припущення, використовуючи обчислення кореляції (Додаток М).

Отримані дані подані у гістограмі (мал. 2.2.4).

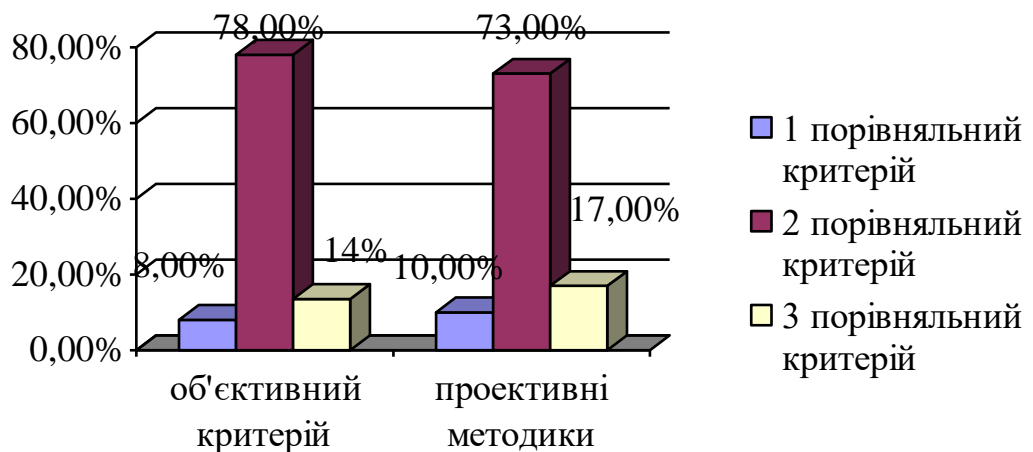

Рисунок 2.2.4. Процентне співвідношення отриманих даних щодо малюнкових методик та критеріальних досліджень

Отримані дані ми вже перевірили за допомогою коефіцієнта кореляції (r наближається до 1).

Загальний відсоток співпадіння складає 83,7%.

IV ЕТАПОМ дослідження є формулювання і узагальнення висновків проведеної роботи . Порівняльний аналіз практично всіх показників малюнків дітей і результатів методики діагностики батьківського ставлення, бесід, спостережень виявив одну і ту ж тенденцію, згідно якої по кожному аспекту дослідження підрахований відсоток співпадання результатів становив:

1. Емоційний стан дитини, настрої, її ставлення до сімейної ситуації та інтегральні емоційні ставлення до дитини – 75,5%.

2. Взаємостосунки дитини в сім'ї та соціальне бажаний образ батьківського ставлення – 73%.

3. Характер образу себе і самооцінки дитини та форму і спрямованість контролю за поведінкою дитини, особливості сприймання і розуміння дитини батьками - 81%.

Загальний відсоток співпадання результатів 83,7%.

Такий високий показник говорить про те, що використання малюнкових методик доцільне при роботі з молодшими школярами (дітьми) і зручніше у використанні, ніж методики - питальники. Тому ми розробили рекомендації з використання проєктивних методик (Додаток Н).

Висновки

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що в сім'ї як головному інституті виховання закладаються основи особистості дитини, і до 5 років вона вже на 80% сформована як особистість. Сім'я може виступати як позитивний так і негативний фактор впливу на дитину. Сім'я - це особливого роду колектив, що відіграє у вихованні основну довготривалу і важливу роль. У зв'язку із особливою роллю сім'ї важливим є питання про те, як максимально створити позитивне середовище для формування повноцінної особистості дитини і звести до мінімуму негативні впливи сім'ї на виховання дитини. Для цього необхідно точно визначити внутрісімейні соціально-психологічні фактори, що мають виховне значення. Саме в сім'ї дитина отримує перший життєвий досвід, робить перші спостереження і вчиться як себе вести в різних ситуаціях. Батьки задають і вихідний рівень домагань дитини, тут відбувається формування самооцінки дитини.

Один із підходів у вивченні особистості представляють проєктивні методики, що отримали надзвичайно широке розповсюдження. В основі лежить принцип проєкції. Багато психологів (Г.Т. Хоментаскас, П.В. Теслюк, Т.С. Яценко, А.І. Захаров, В.С. Мухіна, У. Вольф, С. Кауфман, К. Рассел, Р. Берне, Л. Корман) розглядають проєктивні методики як найцінніші особистісні методики, бо вони „портретують” всю індивідуальність, дозволяють вивчити емоційні особливості досліджуваного, невротичні

реакції і інше. Велика їх перевага - те, що вони полегшують виявлення таких змістів внутрішнього світу, які суб'єкт часто не може висловити прямо, і дозволяють зорієнтуватися в складних особливостях і властивостях особистості, що не піддаються точній оцінці.

Малюнкові методики широко використовуються для вимірювання емоційного стану і особливостей особистості дітей. Багаторазово доведено, що малюнки дітей значно слабше розкривають їх переживання, внутрішній світ, ніж вербальні методики чи навіть метод спостереження. В зв'язку з цим, в практичній психології і психокорекційній роботі з дітьми малюнкові тести є одним з основних методів діагностики емоційного стану і особистісних проблем дитини.

В процесі проведення експериментальних досліджень виявлено, що найпопулярнішою методикою в роботі з дітьми є дитячий малюнок. В онтогенезі малюнкова діяльність безпосередньо пов'язана з загальним психічним розвитком дитини. Синтезуючи у собі особливості дитячого сприймання, пам'яті, мислення, досвід предметних дій і спілкування з дорослими, дитячий малюнок одночасно є відображенням внутрішнього світу дитини, її переживань, світовідчуття, її сприймання і розуміння оточуючого. Дитячий малюнок специфічний і за своїми внутрішніми механізмами якісно відрізняється від малюнка дорослої людини. Головна його особливість - дитина малює не те, що бачить, а те, що знає і відчуває. В дитячому малюнку поєднується різноманітні форми чуттєвого досвіду: зорові образи, кінестетичні, тактильні відчуття, результати практичних дій з предметами, емоційні переживання, досвід, отриманий в інших видах діяльності і спілкування з дорослими.

Провівши експериментальне дослідження, нами було доведено, що популярність малюнкових методів пояснюється тим, що простота проведення обстеження поєднується з широким діапазоном отриманих показників, вони зручні у застосуванні і не вимагають складного методичного забезпечення.

Малюнок сім'ї - високоінформативний засіб пізнання особистості дитини, що відображає сприймання себе і інших членів сім'ї, її почуття і переживання, її ставлення до близьких дорослих.

Дослідження проводилося в школі №10 м. Хмельницького у другому класі семирічок. Об'єм вибірки становив 37 сімей, у дослідженні приймали участь 37 дітей і батьки кожного досліджуваного. Експериментальне дослідження складалося з 5-х етапів:

1. Проведення тесту „Малюнок сім'ї” за методом Л.Кормана і Р.Бернса.

2. Проведення тесту „Неіснуюча тварина”.

3. Проведення методики діагностики батьківського ставлення А.Я.Варга, В.В.Столїна, бесід, спостережень.

4. Порівняльний аналіз результатів інтерпретації дитячих малюнків з результатами об'єктивного критерію (це сумарні результати питальника, спостережень, бесід).

5. Висновки та розробка рекомендацій з використання малюнкових методик.

В результаті проведення експериментального дослідження з метою перевірки діагностичного значення дитячого малюнку, було встановлено, що результати малюнкової методики на 83,7% співпадають з результатами складних різноманітних досліджень, які проводилися як критеріальні (питальник для батьків, спостереження, бесіди). При проведенні аналізу методики і досліджень, які бралися за критерій, було співставлень результати з наступних аспектів:

1) Емоційний стан дитини -настрій, її ставлення до сімейної ситуації. (Відсоток співпадання – 75,5%).

2) Взаємостосунки дитини в сім'ї – 73%.

3) Характер образу себе і самооцінки дитини (81%).

Такі високі показники говорять про те, що використання малюнкових методик доцільно при роботі з дітьми і зручніше у використанні, оскільки вони є оперативними, є дуже об'єктивним діагностичним інструментом найважливішого фактору виховання сімейного.

В результаті проведеної роботи можна зробити висновок, що методика „Малюнок сім'ї” та „Неіснуюча тварина” може використовуватись в роботі не тільки психологами, але й вчителями, вихователями, батьками, як джерело об'єктивної інформації про сприятливість (несприятливість) сімейного середовища у формуванні повноцінної особистості дитини.